

KATSAUKSIA

Anders Wilhelm Ingman – kiistanalainen raamatunkääntäjä

1 Johdanto

Anders Wilhelm Ingmanin (1819–1877) nimi on jäänyt kirjasuomen historiaan erikoislaatuisena pidetyn raamatunkäännöksen vuoksi. Hänen *Koetusraamattuna* tunnettu raamattulaitoksensa (*Biblia* 1859) mainitaan useissa teologiaa ja kirjasuomen historiaa käsittelevissä julkaisuissa. Ingman oli syntynyt Lohtajalla ja käynyt koulunsa Oulussa ja Turussa. Teologian opintojen jälkeen hän toimi pappina Alahärmässä, Messukylässä ja Vetelissä ja 1860-luvulta elämänsä loppuun Helsingin yliopiston eksegetiikan professorina. Teologiurastaan huolimatta Ingman oli innokas suomen kielen harrastaja ja kehittäjä. Muistelmissaan (Ingman 1872, 7–10) hän kertoo, että suomi oli hänen lapsuutensa kotiseudulla yleisesti papiston ja porvariston käyttökieleksi ja että myös Oulun alkeiskoulun oppilaat puhuivat keskenään suomea.

Turun lukioaikana Ingman tutustui juuri ilmestyneeseen *Kalevalaan* (1835), ja opiskeluaikana Helsingissä vahvisti hänen suomenmielisyytensä ja suomen kielen taitoaan. Yliopistotyösäään Ingman oli ensimmäinen teologisen tiedekunnan professori, joka luennoi suomeksi, ja tultuaan Hämeäläisen osakunnan inspektoriksi hän otti suomen kielen osakunnan kokous- ja keskustelukieleksi (Johansson 1927, 101; Kuuliala 1934, 77–78). Vuonna 1868 perustettiin Suomalaisen Kirjallisuuden Seuraan (SKS) Kielitieteellinen Osakunta, ja Ingman valittiin sen esimieheksi (Kolehmainen 2014, 68–70). Ingman oli tuottelias kirjoittaja ja tutkija, ja hänen kirjoituksiaan julkaistiin 1840-luvulta lähtien suomen- ja ruotsinkielisissä lehdissä. Suomen kieltä käsittelevistä kirjoituksista suurin osa ilmestyi *Kirjallisessa Kuukauslehdessä* 1866–1876. Ingmanin tuotannossa on runsaasti myös erilaisia käännöksiä teologisesta kirjallisuudesta ja artikkeleista; näistä huomattavimpia on F. O. Durchmanin kanssa suomennettu Lutherin *Kirkkopostilla* (1848, 1851). (Tuotannosta ks. Pihlajamaa 2006, 6–10.)

Suurimman työnsä Ingman teki kuitenkin raamatunkäännösten parissa. Hän laati korjatun koekäännöksen vanhasta *Bibliasta* (1859) ja myöhemmin laajan kommentaarisarjan, *Raamatun selityksiä* I–VII (1868–1877). Jälkimmäiseen hän suomensi käsittelemänsä Raamatun kirjat uudestaan vapaammalla tyyllillä. Teossarja mainitaan ensimmäisenä suomenkielisenä raamatukommentaarina, joten se on merkittävä julkaisu tieteellisen suomen kielen kehityksessä (Johansson 1927, 101, 113). Ingmanin raamattukielen tuntomerkkinä on pidetty kalevalaista tyyliä ja runsasta alkusoinnun käyttöä. Nämä piirteet ovat tyypillisiä nimenomaan selitysteoksen käännöksille, mutta sama leima on liitetty myöhemmin myös *Bibliaan* 1859.

Tässä katsauksessa tarkastelen, miten Ingmanin raamatunkäännöksiä on arvioitu ja miten perusteltuja nämä arviot ovat hänen kielenkäyttönsä valossa; teologiset kommentit jätän huomiotta. Teologit ovat kirjoittaneet Ingmanin elämästä ja työstä muistelmissa (Johansson 1927) ja elämäkerrallisissa julkaisuissa (Kuuliala 1934; Pihlajamaa 2006), ja hänen raamatunsuomenoksiaan on käsitelty laajasti suomenkielisen Raamatun historiassa (Puukko 1946; Pirinen 2001). Kuuliala ja varsinkin Pihlajamaa ovat hyödyntäneet tutkimuksissaan runsasta lehti- ja arkistoaineistoa. Kirjasuomen ja kirjallisuuden historiassa Ingman mainitaan usein, mutta tarkempaa selvitystä hänen kielenkäytöstään ei ole tehty.

Vertailen Ingmanin molempia raamatunsuomenoksia keskenään ja vuoden 1859 *Bibliaa* eli *Koetusraamattua*¹ vuoden 1776 *Biblian* nykyversioon (1776/1991). Viimeksi mainitun kieliasu perustuu vuoden 1878 painokseen (Palola 2021, 22). Pienistä pintakorjailuista huolimatta nykyinen versio osoittaa, miten pitkälle vanhan kirjasuomen aikaista raamattukieltä uudistettiin 1800-luvun aikana. *Koetusraamatusta* (esimerkeissä jäljempänä KR) olen käynyt läpi kokonaan tai osittain muutamia kirjoja: olen vertaillut Psalmeja 1–20 ja 131–150 sekä Johanneksen evankeliumin lukuja 1–5 ja 17–21 jae jakeelta vuoden 1776 *Bibliaan* ja poiminut aineistoa muistakin Vanhan ja Uuden testamentin kirjoista. *Raamatun selityksistä* (RS) olen lukenut kaikki käännökset osista II, III, VI ja VII (1868, 1869, 1875, 1877); yhteensä näissä on 16 kirjaa kokonaan ja kahdesta kirjasta osa². *Koetusraamatussa* tarkasteluni kohteena ovat ensisijaisesti kieliopilliset uudistukset, selitysten käännöksissä sanasto ja fraseologia. Molemmissa olisi varhaisnykysuomen näkökulmasta runsaasti käsiteltävää, mutta voin tässä yhteydessä keskittyä hyvin rajallisesti vain olennaisimpiin uudistuksiin ja tyylipiirteisiin.

2 Ingmanin raamatunkäännösten synty ja vastaanotto

Vuoden 1776 *Biblian* kieli jäi 1800-luvulla jälkeen muusta kielen kehityksestä, ja uusien normien mukaisia pieniä muutoksia siihen tehtiin vasta vuosisadan puolivälissä (*Uusi Testamentti* 1852, *Biblia* 1853). Uuden testamentin korjaajat Gabriel Geitlin ja Matthias Akiander laativat myös muistion kielen uudistamistarpeista. Siitä pyydettiin lausuntoja papistolta, ja kun Ingman – tuolloin Vetelin kappalainen – osallistui keskusteluun pitkällä kirjoituksellaan, häntä pyydettiin 1855 laatimaan *Biblian* korjattu koekäännös. Hän otti työn mielellään vastaan ja kirjoitti arkkipiispa Edvard Bergenheimille, että haluaa punnita tarkoin jokaista sanaa, jopa pistettä ja pilkkua, ja karttaa kielellisiä päähänpistojä. (Kuuliala 1934: 53–59; Puukko 1946, 261–265; Pirinen 2001, 36–43.)

Ingmanin työ tuotti pian tulosta: vuonna 1857 ilmestyi *Uusi Testamentti*, sitä seuraavana *Uusi Testamentti ja Psaltari* ja sitten koko *Biblia* (1859). Työskennellessään Ingman oli yhteydessä moniin kielen ja teologian asiantuntijoihin. *Biblian* esipuheessa, jonka Piiphiaseuran esimies Bergenheim oli laatinut ja Ingman suomentanut (Pirinen 2001, 49–50), mainitaan suomen kielen asiantuntijoina professori M. Akiander ja sihteeri G. A. Avellan. Esipuheen mukaan

1 Käytän katsauksessani rinnan molempia nimityksiä: *Biblia* 1859 ja *Koetusraamattu* (yksilöivänä erisnimenä).

2 RS II Nah., Hab., Sak., 1.–2. Piet.; RS III Joel, Aam., Ob., Joona, Miika, Sef., Hepr.; RS VI Hes. 21–48, Room., 1. Kor. 1–7; RS VII Sananl., 1. Kor. 8–16, 2. Kor., Joh. 1–3.

papiston lausunnoissa oli vaadittu uudistukselta, että sanat ”kirjoitettaisiin ja taiwutettaisiin äitinkielemme omituisen luonnon jälkeen ja pantaisiin mukavampaan järjestykseen” ja että myös ”kaikki epäilemättömät julkisen käännöksen wirheet kepiällä kädellä ojennettaisiin”. (Biblia 1859, IV–V.)

On selvää, ettei kolmessa vuodessa syntynyt kokonaista uutta suomennosta vaan aieman painoksen korjattu versio. Lopputulokseen oltiin kieliasun puolesta enimmäkseen tyytyväisiä, ja kielen asiantuntijat pitivät uudistuksia liiankin varovaisina. Toisaalta pelkkä Raamatun kieleen puuttuminen nosti myös vastarintaa, varsinkin Savon ja Pohjanmaan heränneiden keskuudessa. He olivat aiemmin arvostelleet Lutherin *Kirkkopostillan* suomennosta liian kansanomaisesta kielestä, ja jo *Uusi Testamentti* 1857 oli ollut heille pettymys. Teologisen sisällön korjailuista annettiin enemmän kritiikkiä. Ingmanin pätevyys ja alkukielten taito oli herättänyt alkuvaiheessakin epäilyksiä, ja erimielisyyksiä syntyi myös julkaisijasta, kustantajasta ja ylipäänsä käännöksen teettämisen laillisuudesta. Uuden laitoksen pelättiin tulevan viralliseen käyttöön, vaikka Ingmanin tehtävänä ja tavoitteena oli ollut vain koekäännöksen laatiminen. (Kuuliala 1934, 65–69; Puukko 1946, 277–278; Pihlajamaa 2006, 44, 81–84; Pirinen 2001, 44–51.) Osaan *Biblian* painoksesta liimattiinkin nimiölehdelle ’koekäännöstä’ tarkoittava tekstiliuska ”Koetus-käännös”³ (Laurikkala 1952, 17, 29). Tämä on myöhemmin muuntunut muotoon *Koetusraamattu* (ks. esim. Kuuliala 1934, 71; Puukko 1946, 434; Pihlajamaa 2006, 81; Piplia-seura). Pian tämän jälkeen (1861) perustettiin raamatunkäännöskomitea, jonka alkuvaiheissa myös Ingman ehti työskennellä. Uusi suomennos valmistui kuitenkin vasta 1933/1938 (Vanha/Uusi testamentti).

Kun Ingman valittiin 1860-luvulla eksegetiikan professoriksi, hän alkoi *Kalevalan* innoittamana kokeilla, miten hepreankielisiin runollisiin teksteihin voisi soveltaa suomen kielen vastavia tyylikeinoja, kuten parallelismia ja allitteraatiota. Hän laati luentojensa ohessa sivumäärältään mittavan⁴ sarjan raamatukommentaareja (*Raamatun selityksiä* I–VII), joihin hän käänsi kokonaan uudella tyyllillä sekä Vanhan että Uuden testamentin kirjoja. Vuosina 1868–1877 julkaistut selitykset ja suomennokset oli tarkoitettu lähinnä yliopisto-opiskelijoille. Sarja sisältää useimmat Vanhan testamentin profeettakirjat ja Sananlaskut sekä Uuden testamentin kirjeet. Kokonaan siitä puuttuvat Vanhan testamentin lakikirjat, historialliset kirjat ja Psalmi sekä Uuden testamentin synoptiset evankeliumit, Apostolien teot ja Ilmestyskirja. (Ks. Pihlajamaa 2006, 7.) Käännöksissä on puolet Raamatun kirjoista (33/66), mutta niitä vastaava sivumäärä on *Koetusraamatussa* vain noin kolmannes koko laajuudesta.

Kieleltään *Raamatun selitysten* käännökset vaihtelevat kirjoittain, ja Ingman perusteli vaihteluja alkutekstin tyyllillä ja sisällöillä. Hänellä oli selkeä käsitys paitsi kielten eroista – kunkin kielen ”omasta ajatusjuonesta, omista sananparsista ja omista itsenäisistä käännteistä” (Ingman 1870, 488) – myös sisällön vaikutuksesta tyyliin. Hesekielin kirjan esipuheessa (RS VI, 1875) hän selittää kirjojen tyylieroja: ”Onpa kaikella tässä mailmassa oma rajansa, ja samoin itse puhe- ja kirjakiellellämme: sen tulee tarkoin soveltaa aatesisällyksen mukaan, ja siitä sitte saada ulkomuotonsa milloin juhlalliseksi, runolliseksi, milloin historiallisesti kertowaksi, tyyneksi, suorasanaiseksi.”

3 Vrt. Lönnrot (1867–1880), *koetus* mm. ’prof, profning, försök, undersökning, experiment, examining; erfarenhet’.

4 Pihlajamaan bibliografisista tiedoista (2006, 190–231) laskemani sivumäärä nousee noin kahteen ja puoleen tuhanteen.

Raamatunselityssarja sai *Biblian* 1859 tapaan kahtalaisia arvosteluja. Teologian edustajat kiittelivät sen uusia käännöksiä kalevalais-kansallisessa hengessä. Ne osoittivat heidän mielestään, että suomi sopi paitsi Raamatun runollisen heprean kääntämiseen myös teologian syvempiin tieteellisiin tulkintoihin. Pientä säröä kiitoksissa aiheuttivat monet lukijoille tuntemattomat sanat. (Kuuliala 1934, 42–43, 94–97.) Toisaalta käännökset saivat myös kielteistä kritiikkiä, varsinkin uskonnollisen kielen näkökulmasta, ja ankarimmaksi arvostelijaksi nousi yllättävästi suomen kielen professori August Ahlqvist. Ahlqvist oli itse kieltäytynyt SKS:n Kielitieteellisen Osakunnan esimiehen tehtävästä, eikä hän pitänyt Ingmania siihen päteväenä. Hän paheksui sitä, että kieltä ”sorkkiloivat” muutkin kuin sen ”tieteelliset viljelijät” (Ahlqvist 1873, 62). Hengelliseen kieleen Ahlqvist (1874, 67) suhtautui vanhoillisesti: Raamatun runollisetkin kirjat olivat hänen mukaansa ensisijaisesti uskonnollista kirjallisuutta, ja sellaisina ne piti myös kääntää. Ahlqvistin ja Ingmanin väittelyä kielen uudistamisesta on kuvattu ja siteerattu useissa myöhemmissä lähteissä (esim. Kuuliala 1934, 98–101; Kohtamäki 1956, 176–177; Pihlajamaa 2006, 112, 121; Kolehmainen 2014, 70–75). Kielikeskustelut olivat 1800-luvulla ajoittain kiihkeitä ja tunnepitoisia, ja ne saattoivat mennä nimittelyineen hyvin henkilökohtaiselle tasolle. Ingman vastasi yleensä nopeasti ja kärkevästi saamaansa kritiikkiin.

Ingman ei ollut ainoa eikä edes ensimmäinen, joka havaitsi yhtäläisyyksiä heprean ja suomen runokielessä ja halusi soveltaa niitä suomentamiseen. Sekä ruotsin- että suomenkielisen Raamatun uudistamisesta keskusteltiin jo 1800-luvun alussa, ja Turun Akatemiassa ja Helsingin yliopistossa valmistui väitöskirjoja, joihin käännettiin Vanhaa testamenttia. Esimerkiksi Julius Immanuel Bergh esitti väitöskirjassaan 1839–1840 Joelin kirjan kalevalamittaisen suomennoksen kielitieteellisesti kommentoituna. (Pirinen 2001, 20–24, 28–29, 32–33.) Kansanrunouden vaikutteet kirjakielen kehittämiseen ovat hyvin ymmärrettävissä, kun muiden kirjallisuudenlajien antamia virikkeitä oli vähän. *Kalevala* (1835, 1849) toi sitä paitsi tietoisuuteen itämurteet, joiden suunnalta oli muutenkin käännytty etsimään aineksia kielen uudistamiseen.

3 Myöhemmät arvioinnit

Komiteatyönä syntyneen uuden raamatunsuomennoksen (1933/1938) jälkeen Ingmanin käännökset on otettu esiin uudessa valossa. Vielä Kuuliala (1934, 63) toteaa neutraalisti, että *Biblian* 1859 korjailu oli ollut aiempiin painoksiin verrattuna ”äärimmäisen varovaista”, mutta A. F. Puukon raamatunsuomennosten historiaa käsittelevä teos kääntää tarkastelun jyrkästi kritiikin puolelle. Puukko on antanut Ingmanille laajasti tilaa, eräänlaisena siltana vuosien 1776 ja 1938 suomennosten välissä. Hän siteeraa Ingmanin molempia käännöksiä ja osoittaa niistä varsinkin teologisia virheitä mutta myös epäonnistuneita ilmauksia. Hän arvostelee Ingmania heikosta suomalaisesta tyyliivaistosta ja Raamattuun sopimattomista sanoista. Heti alkuun Puukko mainitsee käännöksiä erottelematta kalevalaisen tyylin jäljittelyn, mutta toteaa myöhemmin Ingmanin tyyliä horjahdelleen enemmän *Raamatun selityksissä*. (Puukko 1946, 261–281.)

Puukko vertailee Ingmanin käännöksiä vuosien 1776 ja 1933/1938 suomennoksiin, mutta jälkimmäinen on näistä selvästi etusijalla. Pihlajamaan (2006, 176) mukaan Puukko tarkastelee sitä, miten paljon *Koetusraamattu* on jäljessä uudesta käännöksestä, eikä sitä, miten paljon edellä se on edellisestä. Ingmanin *Bibliasta* 1859 on ajallisesti noin kahdeksan vuosikymmenen välimatka kumpaankin suuntaan. Kirjasuomi muuttui tänä aikana niin nopeasti, että

suomennokset edustavat sen historiassa kolmea eri aikakautta: vanhaa kirjasuomea, varhaisnykysuomea ja nykysuomea. Siksi ei voi olettaa, että Ingman olisi koekäännöksessään päässyt lähellekään 1930-luvun Raamatun kieliasua. Puukon odotuksia kuvastavat ilmaukset, joiden mukaan Ingman on kopioinut tai jäljentänyt joitakin jakeita vuoden 1776 *Bibliasta* (Puukko 1946, 269, 316). Todellisuudessa näitä jakeita on paljon, vain muodollisesti ajantasaistettuna, sillä uudistuksen pohjana oli juuri vanhan käännöksen teksti.

Martti Rapola on esitellyt Puukon teoksen saman vuoden *Virittäjässä*. Hän sanoo yhtyvän Ingmanin ”koetusraamatun” arviointiin ja luonnehtii sitä ”tyyllisesti erittäin heikoksi suomennokseksi” (Rapola 1946, 276). Rapolalla ei ole tarkempia perusteluja eikä esimerkkejä kielestä tai tyylistä, joten hän seurailee ilmeisesti Puukon tekstiä. Monet uudemmat lähteet myötäilevät nekin Puukon esitystä; esimerkiksi Piipliaseuran raamattuesittelyssä mainitaan *Koetusraamatun* yhteydessä muun muassa Ingmanin heikko tyylitaju ja kalevalainen tyyli (Piipliaseura). Kirjasuomen historiassa Ingmania luonnehditaan yleisesti kalevalaisen tyylin viljelijänä, ja kalevalaisuus selitetään syyksi myös *Koetusraamatun* hylkäämiseen (Huhtala 2007, 54; Lehtikoinen–Kiuru 2009, 23; ks. myös Ikola 1972, 330–331; Häkkinen 1994, 507). Kielentutkijoiden käsityksiin on saattanut Puukon ohella vaikuttaa Ahlqvistin hyvin tunnettu kritiikki (esim. Pulkkinen 1972, 47), vaikka se ei kohdistunut juuri *Koetusraamattuun*.

Petri Lauerma on nostanut Ingmanin esiin 1800-luvun kirjasuomen tutkimuksissaan ja torjunut virheelliset käsitykset hänen raamattukielestään. Lauerma erottaa *Biblian* 1859 *Raamatun selityksistä* ja toteaa, että ”Ingmanin laajasta ja moniulotteisesta työstä kielimiehenä ja suomentajana on siis jäänyt mieleen ainoastaan sen viimeinen vaihe”. (Lauerma 2001, 572–573.) Myös Pihlajamaa (2006, 176–180) oikoo Ingmanista esitettyjä väitteitä ja puolustaa häntä monin perustein, muun muassa ottamalla huomioon kirjakielen senhetkisen muutosvaiheen ja esittelemällä joitakin *Koetusraamatun* kielellisiä uudistuksia. Toisaalta hän arvioi yksityiskohteisesti kommentaarisarjan käännösten sananvalintoja ja sanoo niiden osoittavan heikkoa tyylitajua (ks. lukua 4.2).

Ingmanin tyyliä on havainnollistettu lähteissä hänen raamatunkäännöstensä katkelmilla. Puukon tekemät jaevertailut kohdistuvat enimmäkseen Vanhaan testamenttiin. Sitaattien otsikoista ei käy aina selvästi ilmi, kummasta käännöksestä on kyse, ja katkelmat on saatettu tällöin tulkita *Koetusraamatun* jakeiksi. Niistä ovat lähteneet kiertämään erityisesti eräät Jesajan kirjan jakeet (8:1–3, 11:6–8) *Raamatun selitysten* mukaisessa asussa (ks. Puukko 1946, 274–276), ja näitä on esitetty toisinaan näytteinä *Koetusraamatun* omalaatuisesta kielestä (esim. Nuorteva 1992, 31; Huhtala 2007, 54; Seppälä 2021, 168). Kyseiset tekstit poikkeavat kuitenkin huomattavasti *Biblian* 1859 versioista, jotka ovat lauserakenteiltaan ja sananvalinnoiltaan lähes identtisiä vuoden 1776 *Biblian* kanssa. Jesajan lisäksi eri lähteissä on siteerattu muun muassa Nahumin kirjaa (Puukko 1946, 302; Pirinen 2001, 49), jossa Ingmanin käännökset ovat lähellä toisiaan. Ingman muisteli myöhemmin *Biblian* 1859 syntyä ja kertoi olleensa joskus epä tietoinen siitä, miten pitkälle voisi muutoksissa mennä. ”Kuitenkin rohkaisin mieltäni vanhan testamentin loppupuolella”, hän kirjoitti *Kirjallisessa Kuukauslehdessä* 1867. Tämä vapautuminen näkyy siten jo joissakin *Koetusraamatun* profeettakirjoissa. (Kuuliala 1934, 64.)

4 Ingmanin raamatunkäännösten kieli

4.1 Muoto- ja lauseopillisia uudistuksia

Ingman oli hyvin tietoinen siitä, missä vaiheessa kirjasuomi oli kehityksessään. Ennen omaa käännöstyötään hän oli vielä sitä mieltä, että kieli oli niin vakiintumatonta, että Raamattua saattoi uudistaa vain hyvin varovasti (Pirinen 2001, 38–39). Koekäännöstä, *Bibliaa* 1859, valmistellessaan Ingman jatkoi kieliasun korjaamista siitä, mihin vuosien 1852–1853 suomennoksissa oli päästy (*mb, nd, ng, ld > mp, nt, nk, lt; x > ks; tz > ts*; pitkien vokaalien merkintä; *maasa > maassa*; ks. Lauerma 2012, 20, 22, 26–27, 42, 59). Hän otti käyttöön nykyiset 3. persoonan imperatiivimuodot *antakoon* : *antakoot*. *Biblian* nykyversiossa (1771/1991) vaihtelevat sekä yksikössä että monikossa *-kaan, -kään* ja *-koon, -köön*: KR Mark. 7:16 *Jos jollakin on korwat kuulla, se kuulkoon*, vrt. 1776/1991 *se kuulkaan*; KR Ps. 31:18 *jumalattomat tulkoot häpiähän*, vrt. 1776/1991 *jumalattomat tulkoon häpiään*; KR Ps. 34:10 *Peljätkööt Herraa kaikki hänen pyhänsä*, vrt. 1776/1991 *Peljätkään Herraa kaikki hänen pyhänsä*. *t*-loppuinen monikkotyyppi *tulkoot* kyllä tunnettiin vanhassa kirjasuomessa, mutta raamatunsuomennoksissa muodot olivat *n*-loppuisia (Lehikoinen–Kiuru 2009, 110). Ingmanin *Raamatun selitysten* käännöksiin ehtivät vuoden 1862 *Bibliaan* valitut monikon 3. persoonan imperfekti- ja konditionaalimuodot *palweliwat, kiihoittaisiwat*, kun ne vielä *Koetusraamatussa* olivat *t*-päätteisiä: *kysyit, tuntisit* (ks. Lauerma 2008, 368). Monet vanhan kirjasuomen aikaiset äänne- ja muotoasut ja syntaksin muukalaisuudet väistyivätkin vähitellen vasta 1800-luvun loppupuolella.

Joistakin vanhoista muodoista huolimatta jo *Koetusraamatun* kieli on lauseopillisesti lähempänä nykykieltä kuin *Biblian* 1776 nykyversio. SKS:n Kielitieteelliselle Osakunnalle esittämässään ohjelmassa Ingman (1890, 487–489) korosti vieraiden vaikutteiden karsimista ja suomalaisen ajattelutavan mukaista ilmaisuja. Rinnastuskonjunktioiden käytössä hän erotti toisistaan konjunktioita *mutta* ja *vaan* (< *mutta*) sekä *eli* ja *ta(h)i, vai* (< *eli*). Rinnasteisissa kieltolauseissa taas on systemaattisesti *kä*-konjunktio: *eikä, ettekä, äläkä* < *ja ei, ja ette, ja älä*. Kaikissa näissä tapauksissa uudet normit vakiintuivat vasta 1800-luvun lopussa (Häkkinen 1994, 378–381), mutta ne eivät päässeet enää vuoden 1776 *Biblian* uudistettuihin laitoksiin. Postpositiorakenteita Ingman muokkasi käännöksissään suomalaisempaan muotoon: *Jumalan mielen mukaan* < *jälkeen, vanhurskauden mukaan* < *perästä, Kaifaan eteen* < *tykö, huutaa Jumalalle* < *Jumalan tykö*. Ahlqvist pilkkasi Ingmanin postpositiokammosa, ja yksi tunnetuimpia kiistoja koski ilmausta *uskoa Jumalan päälle*. Muodossa *uskoa Jumalaan* oli Ingmanin purismi Ahlqvistin mielestä ”suurimmassa loistossaan”. (Kohtamäki 1956, 169–170.) *Koetusraamatussa* Ingman olikin säilyttänyt *päälle*-rakenteen *uskoa*-verbin yhteydessä mutta korjannut nykyiselleen sellaisia ilmauksia kuin *toivoa, uskaltaa* tai *armahtaa jnk päälle*.

E erityisen selvästi Ingmanin käännökset erottuvat *Biblian* 1776 ja sen nykyversion kielestä pronominiin käytössä. Vanhan kirjasuomen refleksiiviset muodot *minuani, meillemme, heitänsä* hän korvasi *itse*-pronominiilla (mon. *itsi*-): KR Ps. 7:7 *korota itses wihollisteni hirmuisuutta vastaan*, vrt. 1776/1991 *korota sinuas ylitse wihollisten hirmuisuuden*. Ahlqvist olisi hyväksynyt arkaistiset pronomini muodot Raamatun kieleen ”jäykän, yksitoikkoisen ja ikävän” *itse*-sanan sijaan, ja hän otaksui niiden kuuluneen aiemmin suomen kieleen (1875, 69; vrt. Lehikoinen–Kiuru 2009, 134–135). Muiden kielten mukaan käännetty, suomen kielessä tarpeettomat persoonapronomininit ja varsinkin possessiiviset genetiivimuodot (*minun, sinun* jne.) Ingman karsi vähiin. Tämä karsinta näkyy hyvin muun muassa Psalmien kielessä:

Ps. 17:1–3

Biblia 1859 (KR) Kuule Herra oikeutta, hawaitse **huutoni**, ota vaari **rukoukses-tani**, joka ei lähde wiekkaasta suusta. Puhu sinä **asiassani**; ja **silmäs** katsokoot oikeutta. Sinä koettelet **sydämeni**, ja etsiskelet sitä yöllä, ja tutkit minua, etkä mitään löydä: minä olen aikonut, ettei **suuni** missäkään rikkoisi.

Biblia 1776/1991 Kuule, Herra, oikeutta, hawaitse **minun huutoni**, ota vaari **minun rukouksestani**, joka ei viekkaasta suusta lähde. Puhu sinä **minun asias-sani**, ja **sinun silmäs** katsokaan oikeutta. Sinä koettelet **minun sydämeni**, ja etsis-kelet sitä yöllä, ja tutkit minua, ja et mitään löydä; minä olen aikonut, ettei **minun suuni** missäkään riko.

Syntaktisiin käänöslainoihin kuului vanhassa kirjasuomessa apuverbien käyttö muun muassa futuurisissa ilmauksissa. Ingman korvasi futuurisesti käytetyn rakenteen *pitää tekemän* preesensmuodolla tai liittotempuksen kaltaisella rakenteella *on tekevä*, jota on jo vanhassa kirja-suomessa käytetty yhtenä futuurin ilmaisukeinona (Häkkinen 1994, 283–285): KR Ps. 2:9 *Sinä olet särkewä heitä rautaisella waltikalla*, vrt. 1776/1991 *Sinun pitää särkemän heitä*. Lounais- ja hämäläismurteinen *pitää tekemän* -rakenne säilyi kuitenkin nesessiivisissä ilmauksissa. *Biblian* myöhemmät painokset ovat futuurin ilmaisemisessa yhä vanhan kirjasuomen kannalla.

Ingmanin (1870, 491) mukaan kirjasuomeen ja kirkolliseen kieleen oli vaikuttanut ruotsin ohella haitallisesti ”saksalainen lauserakennuksen kankeus ja hankaluus”. Yksi selvästi havaittava uudistus hänen käänöksissään koskee sanajärjestyksiä. Saksan mallin mukaan sijoitettuja verbimuotoja Ingman siirsi usein lauseiden lopusta aiemmaksi: KR Job 5:12 *Hän tekee kawalain aiwotukset tyhjiksi, ettei heidän kätensä woi mitään toimittaa*, vrt. 1776/1991 *ettei heidän käten-sä mitään toimittaa taida*; KR Luuk. 2:20 *Ja paimenet palasit, ylistäin ja kunnioittain Jumalaa kaikista, joita he olit kuulleet ja nähneet, niinkuin heille oli sanottu*, vrt. 1776/1991 *mitä he kuulleet ja nähneet olivat, niinkuin heille sanottu oli*. Muutenkin Ingman kevensi vanhan kirjasuo-men mutkikkaita virkerakenteita muun muassa vaihtamalla verbilauseita lauseenvastikkeiksi: KR Joh. 21:14 *noustuansa kuolleista*, vrt. 1776/1991 *sitte kuin hän oli noussut ylös kuolleista*; KR Joh. 4:42 *tiedämme hänen totisesti olewan Kristuksen*, vrt. 1776/1776 *tiedämme, että hän on totisesti Kristus*. Suomen kielen nominaalimuodot sopivat synteettisyydessään monesti paremmin Uuden testamentin kreikan verbimuotojen vastineiksi kuin ruotsin ja saksan sivulauseet (Itkonen-Kaila 1997, 24–34).

Ingmanin syntaktiset uudistukset – varsinkin pronominiin käytössä ja sanajärjestyksissä – erottavat hänen raamattutyylinsä ehkä kaikkein selvimmin vanhasta kirjasuomesta. Ne sujuvoittavat tekstiä, vaikka ne samalla tuovat runollisia kirjoja lähemmäs proosakieltä. Syntaksi ja sanajärjestykset olivat luoneet vanhaan raamattukieleen oman rytmin, juhlallisen poljennon. Siihen tottuneille Ingmanin tekemät muutokset olivat ilmeisesti liian radikaaleja, siitäkin huolimatta että *Biblian* 1859 ymmärrettävyyden todettiin parantuneen (Kuuliala 1934, 73; Pihlajamaa 2006, 83).

4.2 Sanasto ja fraseologia

Ingmanin *Biblia* 1859 on säilyttänyt otosteni perusteella pitkälti vuoden 1776 *Biblian* sananvalinnat. Se sisältää paljon sellaisia vanhan kirjasuomen sanoja, joita ei tunneta enää nykykielessä. Joskus Ingman on vaihtanut sanoja synonyymeihin, ja hänellä on ilmeisesti myös raamattukielen ensiesiintymiä. Tällaisia *Koetusraamatussa* ovat ainakin *tuonela* ja *manala* (sanojen suhteista raamattukielessä ks. Mielikäinen 2021, 122–123). *Tuonela* esiintyy pari kertaa jo Lizeliuksen psalmikäännöksissä (1758, 1776), mutta Ingman on korvannut sillä usein sekä Vanhassa että Uudessa testamentissa esiintyneen *helvetin*. *Manala* kuuluu puolestaan konteksteihin, joissa *tuonelan* rinnalla käytetään muita saman käsitepiirin sanoja (*kuolema*, *kuoppa* ~ *hautamaan* *syvyys*, *maan alla*; esim. Hes. 31:14–18).

Raamatun selitysten käännökset poikkeavat sanastoltaan huomattavasti *Koetusraamatusta*. Niissä on runsaasti murteista omaksuttuja sanoja, samoin uusia johdoksia ja omia uudismuodosteita. Murrसानoissa näkyy pohjalaisuus, mutta Ingman (1870, 490) ihaili myös savolaisia sanaseppiä ja neuvoi kirjoittajia hyödyntämään maltillisesti tuntemiaan murteita. Selitysteoksen käännöksissä onkin taustaltaan ja muodostukseltaan hyvin monentyyppisiä sanoja: *tuhva* 'vanha mies' (pohjal.murt.), *ruohos* 'vihannes', *taitio* 'viisaus', *kaavastaja* 'rakentaja, puuseppä', *kiivastaja* 'kiivailija', *väestö* 'joukko', *hirsistö*, *johdelma* 'päätelmä', *paljokas* 'antelias, avokätinen', *karsia* 'syöksyä, pinkaista' (pohjal., peräpohjal.), *kolkostua*, *kaavaantua* 'mukautua'; *ajatus-aju* ~ *ajatussisu* 'mieli', *siemenkunta* 'jälkeläiset', *rakennusniekka*, *alamielinen* 'masentunut' (pohjal.), *myöseräinen* (vrt. *myötäperäinen* 'myötäinen', VKS), *alanaikaisesti* 'iankaikkisesti'. Luontosanastoa Ingman on pyrkinyt kotoistamaan omaperäisillä yhdyssanoilla: *ihme-kataja* 'risiinikasvi' (1776/1991 *pensas*), *korpi-koira* 'aavikkosusi, sakaali', *rääkylintu* 'kamelikurki, strutsi', *ehtoosusi* ~ *iltasusi* 'illalla liikkuva susi'. Verbeistä Ingman on suosinut erityisesti *le*-johdoksia, ja näissä on omiakin luomuksia: *juhlailla* 'juhlia', *kotoilla* 'olla kotona', *lahkoilla* 'haljeta', *taikailla*, *ulkokullaila*. Eskpressiivisanasto on *Raamatun selityksissä* kaiken kaikkiaan runsas: *puuskaus*, *kimmurrella*, *vemmeltää*, *törähyttää*, *aikahtaa* 'kiljahtaa' (VKS; Lönnrot 1867–1880).

Raamatun selitysten sananvalinnat eroavat siinä määrin 1900-luvun kielestä, että niihin on puututtu useissa lähteissä. Ajallinen tai alueellinen näkökulma on kuitenkin sivuutettu, kun on arvioitu sanojen alkuperää tai tyyllisävyjä. Kuuliala (1934, 91) luettelee esimerkkejä Ingmanin "tekaisemista" sanoista, mutta useimmat niistä ovat alkuperäisiä murrसानoja. Puukko (1946, 266–267, 274–275) on tuominut Ingmanin jaesitaateista "vulgääriksi" sanan *lellua* (maasta, KR, RS Jes. 24:19) ja "erittäin rumaksi tyyllilliseksi kompastukseksi" sanan *likistellä* (profeettavaimoa, RS Jes. 8:3). *Lellua* on yleissuomalaisen *hyllyä*-verbin länsimurteinen synonyymi, ja *likistellä*-verbin murremerkitykset 'lähennellä' ja 'lähestyä' sopivat Puukon mainitsemaan hepreakieliseen originaaliin 'lähestyä' (SMS s.v. *hyllyä*, *lellua*, *likistellä*).

Pihlajamaalla (2006) on laajimmat sanapoinnot *Raamatun selitysten* käännöksistä. Hän kritisoi joitakin sanoja nykynäkökulmasta arkisiksi tai murteellisiksi, toisia taas itse keksityiksi tai väärin käännettyiksi. Hänen lähteenään on ollut Lönnrotin sanakirja, jota Ingmankin on hänen mukaansa käyttänyt (mts. 189), mutta se on sanaston tarkasteluun riittämätön. Monet Pihlajamaan oudoksumat sanat kuuluvat jo vanhoihin raamatunkäännöksiin, ja hänen arkiytyiksi leimaamalla sanoilla on voinut olla vanhassa kirjasuomessa tai murteissa eri merkitys (VKS, SMS): *kalu* 'tavara, omaisuus', *vaha* 'kallio', *huoko* : *huovon* 'lähteensilmä', *haikeus* 'katkeruus', *miekkoinen* adj. 'autuas' (Lönnrot 1867–1880, 'lycklig, säll'), *asua* 'ryhtyä, saattaa

valmiiksi, *kureentua* 'kuivua', *etsiä* lakik. 'utkia, nostaa kanne'. Sananvalintojen perusteella Pihlajamaa (2006) huomauttaa toistuvasti, että suomen kieli on tuottanut Ingmanille vaikeuksia (mts. 189–190, 192, 219).

Tunnetuin ja lähteissä useimmin mainittu tyyliopirre Ingmanin käännöksissä on alkusointu, joka kuuluu nimenomaan *Raamatun selityksiin*: esimerkiksi *wirujain wirtten winku, kanteleittes kaju, leutona lewossa, ihannelkaat ja iloitkaat*. Ahlqvist (1873, 53) ivasi Ingmanin käyttämiä alkusointuja; ne sopivat hänen mielestään vain runomitallisiin teksteihin, sillä ne kuuluivat aikaan, jolloin ei ollut oikeata proosakieltä. Kommentaarisarjassa alkusoinnut värittävät lähinnä Vanhan testamentin profeettakirjoja ja Sananlaskuja. Ekspressiivisanaston ohella ne vahvistavat esimerkiksi valitusten ja ennustusten tunnepitoisuutta. Profeettakirjoissa alkusointujen määrä vaihtelee sisällön mukaan kirjoittain ja luvuittainkin, mutta Uuden testamentin kirjeissä niitä on vain satunnaisesti. Seuraavat Vanhan ja Uuden testamentin jakeet valaisevat Ingmanin käännösten tyyllisiä eroja (alkusoinnut lihavoitu):

Miika 5:9–11

Biblia 1859 (KR): Sillä ajalla, sanoo Herra, hävitän minä sinusta hewoises, ja kadotan rattaas. Ja hävitän maas kaupungit, ja särjen kaikki linnas; Ja hävitän welhot sinussa, ettei yksikään tietäjä ole sinulla olewa. [Vrt. 1776/1991 – – tahdon minä ottaa sinulta pois sinun hevoses, ja kadottaa sinun rattaas, Ja tahdon sinun maas kaupungit hävittää, ja kaikki sinun linnas särkeä; Ja tahdon welhot sinussa hävittää, ettei yksikään tietäjä pidä sinun tykönäs oleman.]

Raamatun selityksiä 1869: Ja on tapahtuwa sinä päivänä, että minä **hewoises hävitän** sinun keskeltäs, ja sinun **rattahas raukahutan**. Ja maas **kaupungit kadotan**, ja kaikki **linnas litsaan**. Ja **taitan taikaukset** sinun kädestäs, eikä ole sinulla tietäjiä.

2. Piet. 3:10

Biblia 1859 (KR): Mutta Herran päivä on tulewa niinkuin waras yöllä, ja silloin taiwaat suurella pauhinalla menewät pois, mutta elementit sulaawat palawuudesta, ja maa ja rakennukset, jotka hänessä owat, tulessa palawat. [Vrt. 1776/1991 – – mutta elementit pitää palavuudesta sulaman – – pitää palaman ylös.]

Raamatun selityksiä 1868: Mutta Herran päivä on tulewa niinkuin waras, jolloin taiwaat romahuksella katoawat, mutta alku-aineet tulen helteessä raukeewat, ja maa ja teokset siinä poroksi palawat.

Pihlajamaan (2006) mukaan alkusoinnun käyttö on saattanut johtaa väkinäisiin, alkutekstistä poikkeaviin sananvalintoihin ja hämärtää merkitystä tai alkuperäistä ajatusta (mts. 201–202: *kattaa kasvonsa, viho-vialla*, vrt. 1776/1991 *peittää suunsa, lahonnut*). Tämä pitää varmasti toisinaan paikkansa, mutta usein on kyse vain lähisynonyymeista ja tyylieroista. Kuvailmauksilta ei voi käännettäessä vaatiakaan sanatarkkaa vastaavuutta lähtötekstin kanssa. Raamatun kirjojen tyylieroihin kiinnitettiin Ingmanin jälkeen huomiota vasta vuoden 1992 raamatunsuomennoksessa, ja siinä Vanhan testamentin profeettakirjojen runollisina tehokeinoina on käytetty joskus jopa riimejä.

5 Pohdintaa

Ingman on jäänyt teologian ja kirjasuomen historiaan ensisijaisesti raamatunkääntäjänä, ja raamatunkääntäjänäkin hänet muistetaan vain kalevalaisen tyylin viljelijänä. Hänen kirjallinen tuotantonsa sisältää kuitenkin erilaisia tekstejä muistelmista tieteelliseen tyyliin. Hän pohti kirjoituksissaan kielenilmiöitä teoreettisestikin, ja häntä voi pitää myös teologisen suomen kielen kehittäjänä. Vaikka Ingman ihannoï kansanomaista kieltä, hänen mukaansa mitkä tahansa murteiden ilmaisutavat eivät sopineet hengelliseen kirjallisuuteen eikä erilaisia tyylejä pitänyt sekoittaa keskenään. (Kuuliala 1934, 54–57; Kohtamäki 1956, 385–386.)

Ingmanin raamatunkäännökset on myöhemmissä arvioissa käsitelty yhdessä, eikä *Koetus-raamattua* ole aina erotettu *Raamatun selitysten* suomennoksista. *Biblia* 1859 ja selitysteoksen käännökset eivät ole verrattavissa toisiinsa, sillä niillä oli aivan erilaiset lähtökohdat ja tavoitteet. Edellinen oli kirkon virallisessa käytössä olevan suomennoksen kielellisesti ja teologisesti korjattu versio, ja sen teksti perustui vuoden 1776 *Bibliaan*. Se oli koekäännös, jonka odotettiin osoittavan, mihin suuntaan suomennoksen uudistamisessa pitäisi lähteä. *Raamatun selitykset* oli tarkoitettu yliopistoluentojen avuksi, ja niihin kuuluvissa käännöksissä Ingman irtautui kokonaan vanhasta raamattutyylisestä. Vuosina 1868–1877 hän ehti kääntää ja kirjoittaa kommentaarit vain osasta Raamattua, eikä uusia käännöksiä voi verrata laajuudeltaankaan *Koetusraamattuun*. Erään esipuheen mukaan (Room., RS VI) Ingmanilla oli vielä tarkoitus tehdä teossarjan toisessa painoksessa korjauksia ”sekä suomen kielen käyttämisen että aineellisen sisällyksen puolesta”.

Ingmanin toiminta ja kirjallinen työ tulee esiin monissa 1900–2000-luvun teologisissa ja kielitieteellisissä tai kirjallisuushistoriallisissa lähteissä. Peruslähteenä näyttää olevan Puukon teos (1946), jossa Ingmanin käännöksiä käsitellään kielteisessä sävyssä. Sen jälkeen ilmestyneet julkaisut toisintavat samanlaisia näkemyksiä. Kielentutkijoista Rapola (1946) on hyväksynyt nämä käsitykset arvostellessaan Puukon kirjan, ja vahvistusta niille on kaikunut kielentutkimuksen piirissä ilmeisesti 1800-luvulta saakka, ”ankaran puutarhurin” August Ahlqvistin mielipiteistä.

Tyylin arviointi vaatii vertailukohteita, eivätkä nykysuomen mukaiset tyyli-ihanteet sovi arviointikriteeriksi, kun on kyse menneiden vuosisatojen kielenkäytöstä. Teologisissa lähteissä on poimittu helpoimmin havaittavia kielenaineiksia – sanastoa ja fraseologiaa – esimerkeiksi Ingmanin raamattukielen heikkouksista. Käsitykset siitä, mikä on arkista tai vulgaaria, ovat aina sidoksissa oman aikakautensa kieleen ja kielenkäytön tapoihin. Ingmanin aikainen raamattukieli antoi vieraudessaankin jonkinlaisen vertailukohteen sille, mitä voi pitää Raamattuun sopivana, mitä ei. Nykylukijalle on asiallisinkin 1800-luvun tyyli-laji sananvalintoineen poikkeuksellista ja erikoista, ja vanha kirjakieli luo helposti samanlaisia humoristisia mielikuvia kuin omasta puhkielestä poikkeavat murteet.

AILA MIELIKÄINEN
aila.mielikainen@jyu.fi

Lähteet

AHLQVIST ks. *Kieletär*.

Biblia 1859 = *Biblia, se on koko Pyhä Raamattu. Wanha ja Uusi Testamentti. Alkuraamattuun jälkeen uudestansa ojennettu*. Helsingissä, Painettu Suomal. kirjallisuuden seuran kirjapajassa, w. 1859. Turun Piipiaseuran kustantama.

Biblia 1776/1991 = *Biblia, Se on: Koko Pyhä Raamattu*. Suomen Rauhanyhdistysten Keskusyhdistys, Oulu.

HUHTALA, AARRE 2007: Raamatunsuomennokset. H. K. RIIKONEN, URPO KOVALA, PEKKA KUJAMÄKI ja OUTI PALOPOSKI (toim.): *Suomennoskirjallisuuden historia* 1, 48–56. SKST 1084.

HÄKKINEN, KAISA 1994: *Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia*. WSOY, Porvoo–Helsinki–Juva.

IKOLA, OSMO 1972: Nykyaikaistettu Uusi testamentti. [Arvostelu teoksesta *Uusi testamentti nykysuomeksi* 1972.] *Virittäjä* 76, 330–335.

INGMAN, A. W. 1868, 1869, 1875, 1877: *Raamatun selityksiä A. W. Ingman'ilta* II–III, VI–VII. J. C. Frencckellin ja Pojan kirjapaino, Helsinki.

——— 1870: Suomen kielen nykyisestä edistyskannasta. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kielitieteellisen Osakunnan Keskustelemukset vv. 1868–70. *Suomi* II:8, 486–492. <https://digi.kansalliskirjasto.fi/aikakausi/binding/498497>.

——— 1872: Muistelmia muinosen suomalaisuutemme suhteista ja seikoista. Kaikuja Hämeestä. *Hämmäläis-osakunnan Albumi* I, 1–40. SKS, Helsinki.

ITKONEN-KAILA, MARJA 1997: *Mikael Agricolan Uusi testamentti ja sen erikieliset lähtötekstit*. Suomi 184. SKS, Helsinki.

JOHANSSON, GUSTAF 1927: *Muistelmia Antero Wilhelm Ingmanin elämästä*. Suomen Lähetysseura, Helsinki.

Kieletär 1873–1875. Tutkimuksia, arvosteluja ja muistutuksia Suomen kirjallisuuden ja kielitieteen alalta. Toimittanut AUGUST AHLQVIST. 5.–7. vihko. J. C. Frencckellin ja Pojan tykönä, Helsinki.

KOHTAMÄKI, ILMARI 1956: *Ankara puutarhuri. August Ahlqvist suomen kielen ja kirjallisuuden arvostelijana*. SKST 248. SKS, Helsinki.

KOLEHMAINEN, TARU 2014: *Kielenhuollon juurilla. Suomen kielen ohjailun historiaa*. Suomi 204. SKS, Helsinki.

KR = *Koetusraamattu*. Ks. *Biblia* 1859.

KUULIALA, WILJO-KUSTAA 1934: Antero Wilhelm Ingman suomalaisen kristillisyyden miehenä. *Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran vuosikirja* XXIII (1933), 1–106. Helsinki.

LAUERMA, PETRI 2001: Klaus Kemelli ja varhaisnykysuomen unohdetut uudistajat. *Virittäjä* 105, 561–579. <https://journal.fi/virittaja/article/view/40132/46663>

——— 2008: Varhaisnykysuomen morfologinen etäännyminen vanhasta kirjasuomesta etenkin Jakob Johan Malmbergin tuotannon valossa. *Virittäjä* 112, 355–381. <https://journal.fi/virittaja/article/view/40679/10105>.

——— 2012: *Kristityn vaellus varhaisnykysuomen merkinnässä. Jakob Johan Malmbergin suomennosten kielellinen kehitys 1800-luvun kirjasuomen murroksessa*. Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 31. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. <https://kaino.kotus.fi/www/verkkojulkaisut/julk31/>

LAURIKALA, SAINI 1952: *Suomenkielinen raamattukirjallisuus 1548–1948*. Turun yliopiston kirjaston julkaisuja 6. Turku.

LEHIKONEN, LAILA – KIURU, SILVA 2009: *Kirjasuomen kehitys*. Uudistettu laitos. 7. painos. Helsinki.

LÖNNROT, ELIAS 1867–1880: *Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja* I–II. Kolmas, manul-menetelmällä jäljennetty painos 1958. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo–Helsinki.

MIELIKÄINEN AILA 2021: Uusi-ilmeinen Uuden testamentin suomennos. *Teologinen Aikakauskirja* 126, 118–134.

NUORTEVA, JUSSI 1992: Suomalaisen Raamatun 350 vuotta. JUSSI NUORTEVA (toim.): *Biblia 350. Suomalainen Raamattu ja Suomen kulttuuri*, 20–34. SKST 556. SKS, Helsinki.

- PALOLA, JUUKA 2021: Sanatarkasti vai kokonaisuuksia tavoitellen? ARI-PEKKA PALOLA (toim.): *Avaimia Raamatun kirjoihin*, 20–24. Suomen Rauhanyhdistysten Keskusyhdistys ry., Oulu.
- PIHLAJAMAA, LAURI 2006: *Anders Wilhelm Ingman. Elämä ja kirjallinen työ*. Terttu Pihlajamaa Förlag, Tukholma.
- Piipiaseura = Suomalaiset Raamatut. Saatavissa <https://www.piplia.fi/raamattu/raamattu-suomessa/kaannostyo-suomessa/> [viitattu 24.3.2022].
- PIRINEN, KAUKO 2001: Kirkkoraamatusta kansanraamatuksi. Suomalaisen Raamatun uudistamispyrkimykset 1776–1881. MIKKO KETOLA (toim.): *Kauko Pirinen in memoriam*, 13–56. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 187. Helsinki.
- PULKKINEN, PAAVO 1972: *Nyky-suomen kehitys. Katsaus 1800- ja 1900-luvun kirjakieleen sekä tekstinäytteitä*. Tietolipas 72. SKS, Helsinki.
- PUUKKO, A. F. 1946: *Suomalainen Raamattumme. Mikael Agricolasta uuteen Kirkkoraamattuun*. Otava, Helsinki.
- RAPOLA, MARTTI 1946: Esitys suomalaisen Raamatun vaiheista. [Arvostelu A. F. Puukon teoksesta *Suomalainen Raamattumme* 1946.] *Virittäjä* 50, 272–279. <https://doi.org/10.1111/j.1741-2005.1946.tb07991.x>
- RS = *Raamatun selityksiä*. Ks. Ingman, A. W. 1868, 1869, 1875, 1877.
- SEPPÄLÄ, JUSSI 2021: Suomalainen Raamattumme: katsaus vuoden 1938 Kirkkoraamattuun ja sen historiaan. *Perusta* 3/2021 (48), 167–169.
- SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia.
- SMS = *Suomen murteiden sanakirja*. 2021. Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisu 30. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. Saatavissa <https://kaino.kotus.fi/sms/> [viitattu 28.3.2022, päivitetty 17.12.2021].
- VKS = *Vanhan kirjasuomen sanakirja*. 2021. Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisu 38. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. Päivitettävä julkaisu. Saatavissa <https://kaino.kotus.fi/vks/> [viitattu 28.3.2022, päivitetty 26.11.2021].